

Byggnadskonstens historia – berör den oss?

Pentti Routio

Byggnadsstyrelsen, Helsingfors

Vi bör studera det förflutna för att kunna agera i framtiden. Men hur bör den historiska visdomen samlas och användas? Det är historieskrivarna oeniga om; åsikterna om historiens nytta har varierat. Med alla sina variationer har dock den allmänna historieskrivningen ofta givit en förebild för byggnadskonstens historie- och teorigstudier, vilka i sin tur har styrt utvecklingen av arkitekturens stilar.

Vad är historien?

För att kunna styra våra förehavanden måste vi veta var vi står. Men det kan vi inte veta om vi ej vet *varifrån* vi har kommit. Därför är det nödvändigt att känna till historiens förlopp.

Men historiska händelser och dokument visar sällan bestämda utvecklingsförlopp. Ju mera vi studerar, desto mera av motstridiga temata brukar komma i sikte. Därtill liknar historiens gång Rorschachs testfläck: Samma mönster ter sig olika för varje forskare, även om var och en av dessa strävar till att objektivt skildra "wie es eigentlich gewesen".

En av orsakerna till historieåskådningarnas variationer är den att ingen forskare kan undvika att basera sina betraktelser på sina egna problem och värderingar (eller fördomar).

Å andra sidan kan värderingar också bli till nytta i forskningen som de kan skänka målsättning och motivering. När forskaren har ändamålet för sitt arbete klart i sikte kan han bättre koncentrera sig på det material som belyser de viktiga frågorna.

Beroende på de rådande värderingarna har man under århundraden tillämpat så pass olika tankesätt i historieforskningen att några kritiker har jämfört historieskrivningen med poesin hellre än med vetenskapen. De

rådande värderingarna och tankegångarna har sedan återspeglats i epokens arkitekturteori och byggande. Även om många av tankarna nu är föråldrade, är det nyttigt att studera de viktigaste av dem.

Historien som dokumentation av ideal

Flera av antikens historieskrivare menade att deras arbete siktade på att visa ungdomen ideal och varnande exempel. Att urskilja det goda och det dåliga i historiska händelser ansågs inte vara något problem. Man ansåg det självklart att den rådande samhällsstrukturen var den rätta och att eventuella missförhållanden orsakades enbart av enstaka individers bristande förmåga att handla rätt.

Under antiken var nästan alla auktoriteter eniga om att i Perikles' Aten hade kulturens utveckling nått sin höjdpunkt; ingen vidare utveckling var möjlig. Så skrev till exempel Vitruvius i sitt förord: "Jag har skrivit ned noggranna regler, enligt vilka du, Caesar, kan värdera byggnader och byggnadsförslag". Det enda som i fortsättningen behövdes var att varje arkitekt skulle försöka nå upp till denna nivå av perfektion.

Stadsbyggandets principer skulle gälla för alltid. Det statiska tänkandet återspeglas i byggnadernas måttfulla arkitektur och i den "hippodamiska" stadsbilden (figur 1) som berättar om en strävan efter tidlös regelmässighet. Stadens höjder tillägnades gudarnas tempel och kring dem grupperades bostadskvarteren.

Frälsningshistorien

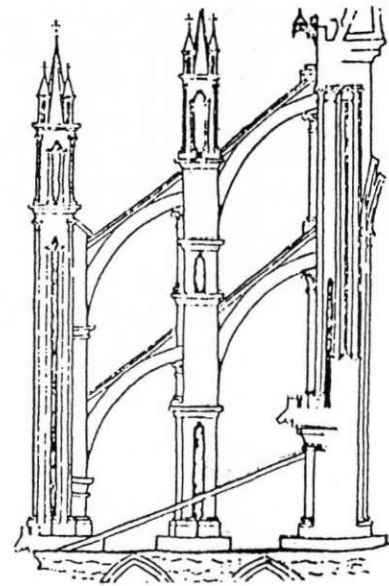
Våra medeltida källor författades av munkar och detta har styrt innehållet i texterna. Enligt klosterbrödernas tro skulle våra jordiska sysslor ha betydelse endast i förhållande till människans andliga utveckling, till hennes frälsningshistoria. Krönikorna beskriver i första hand händelser inom kyrka och kloster; andra världsliga händelser var tämligen ointressanta.

Den andliga rangordningen gällde även för medeltidens skrifter om arkitektur: Där behandlas nästan enbart kyrkobyggande och även detta ytterst kortfattat (figur 2). Varför skulle man lägga ned möda på teoretiserande om arkitektur i ett tidevarv då världen väntade sitt slut?

Boningshus och ekonomibyggnader projekterades och byggdes oftast under medeltiden med hushållens egna krafter. Som hjälp hade man kanske någon timmerman eller murare, men arkitekter fanns vanligen ej att tillgå. I stället för ritningar och teoretisk kunskap måste byggarna ta stöd i etablerade traditioner.

Figur 1. Miletos, 479 f Kr.

Figur 2. Från Villard de Honnecourts "skissbok" från 1200-talet.

Tillbaka till guldåldern

Under renässanstiden började man försöka förklara den historiska utvecklingen som ett resultat av de starka individernas ambitioner och nycker. Ett lysande exempel på detta är Giorgio Vasaris konstnårsbiografier (1550).

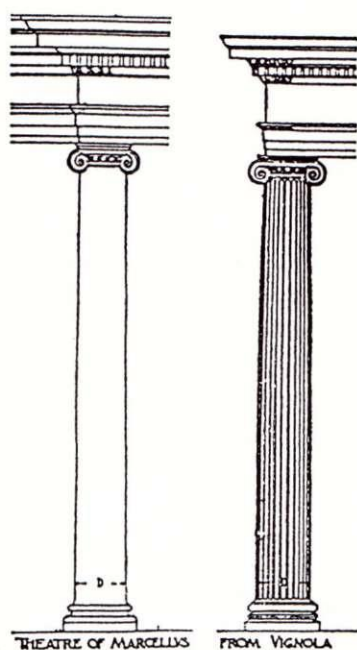
Renässansens teoretiska principer, förhålligandet av den klassiska guldåldern och den samhälleliga stabilitetens fördelar, mottogs positivt av forskningens mecenater, kyrkan och furstarna. Det låg ju i deras intresse att försvara samhällets existerande struktur och därmed sina egna förmåner.

Politiska mål styrde således även arkitekturen och dess utveckling. Det som behövdes var en byggnadsstil som representerade stabiliteten i samhällsstrukturen. I detta hänseende var de romerska kejsarnas klassiska byggnadsstil mycket lämplig. Arkitekturens teoretiker ägnade sig åt att utreda och förtydliga reglerna för den klassiska arkitekturen. Hur man gick tillväga framgår av Giacomo da Vignolas förord till boken *Regola delli cinque ordini* av år 1562:

"För doriska orderns regler valde jag som utgångspunkt Marcellus-teatern, som är prisad av alla. Först mätte jag huvuddelarna; men om någon detalj ej ville stämma med de riktiga proportionerna – kanske beroende på stenhuggarens slarv eller andra dylika vanliga störningar – så jämkade jag dess mått efter regeln."

”De riktiga proportionerna” och ”regeln” hänvisar till Vitruvius. Citatet visar hur viktigt det var att komma fram till en enda ”riktig” arkitekturteoretisk modell (figur 3) till och med genom att manipulera mätningar.

Inte bara arkitekturen utan också stadsbyggnadsteorin vittnar om renässansens strävan efter ideala lösningar. Många arkitekter skapade idealmodeller för städer, där den yttre gestaltningen sågs som slutgiltig. Byggandets teori baserades således på en statisk uppfattning om samhället.

Figur 3. Marcellusteaterns pelare i verkligheten och enligt Vignola (Vitruvius, sid 95).

Historien som utveckling

På 1600-talet började borgarståndet ta del i politiken. Man förkastade tanken om stabilitetens välsignelse. Tvärtom menade man att historien måste ses som en kontinuerlig följd av framsteg, där varje ny generation av forskare och artister kunde nå bättre resultat än föregångarna. Som förebild hänvisade man till naturvetenskapernas utveckling.

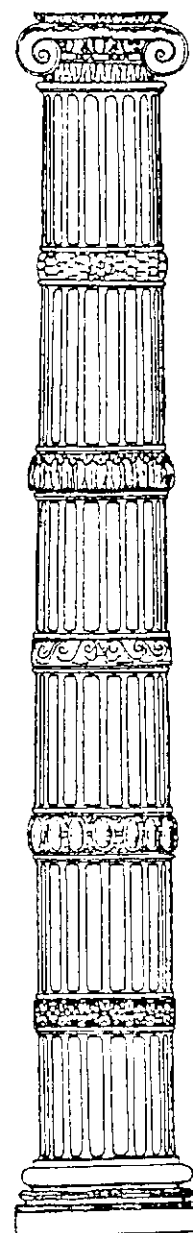
Under medeltiden hade vetenskapens uppgift varit att förtydliga Guds ord och de klassiska auktoriteternas uppfattningar. I upplysningens tid blev forskningens roll i stället att förnya teorin genom att testa den empiriskt. Den högsta auktoriteten gavs ej längre åt de äldsta utan åt de nyaste teorierna och upptäckterna.

Det nya tänkandet förkunnades till exempel av Charles Montesquieu i boken *Esprit des loix* av år 1748. De viktigaste orsakerna till skillnaderna mellan de olika ländernas kulturer är geografiska olikheter och klimatiska faktorer, menade han. Om man accepterar tanken om kultureernas utveckling, följer en önskan att dokumentera skedena i arkitekturens utveckling. De första noggranna mätningarna av antikens byggnadsverk utgavs 1758 av J-D LeRoy i *Ruines des plus beaux monuments de la Grèce* samt James Stuart och Nicholas Revett i *The Antiquities of Athens* (1762). År 1764 publicerade Johann Joachim Winckelmann den bok som man brukar betrakta som en början till konsthistorien: *Geschichte der Kunst des Alterthums*.

Liksom inom naturvetenskaperna ville man även i konstvetenskapen tillämpa exakt deskription och ge kausala förklaringar. A G Baumgartens bok *Aesthetica* öppnade vägen och kan sägas inleda den perceptionspsykologiska forskningstraditionen.

Idén om konstens utveckling gjorde det nu nödvändigt att uppdelat traktaterna om arkitektur i deskriptiv historia och normativ teori. Därigenom gjordes en åtskillnad mellan de arkitekturhistoriska forskningsuppgifterna och det teoretiska arbete som skulle vägleda byggandet. I den normativa teorin infogades också egna arkitektoniska "inventioner" (figur 4).

Inom stadsbyggnadskonstens teori var det i början svårt att finna ett uttryck för stadens utveckling. Idén om framsteg kan vi kanske urskilja i Karlsruhes stadsplan från 1715 (figur 5) där de radialt utlöpande gatorna kan tolkas som symboler för kulturens strålning från hovet.

Figur 4. En "uppfinning" av Philibert de l'Orme (1648). En ny typ av pelare.

Historien som kulturcykler

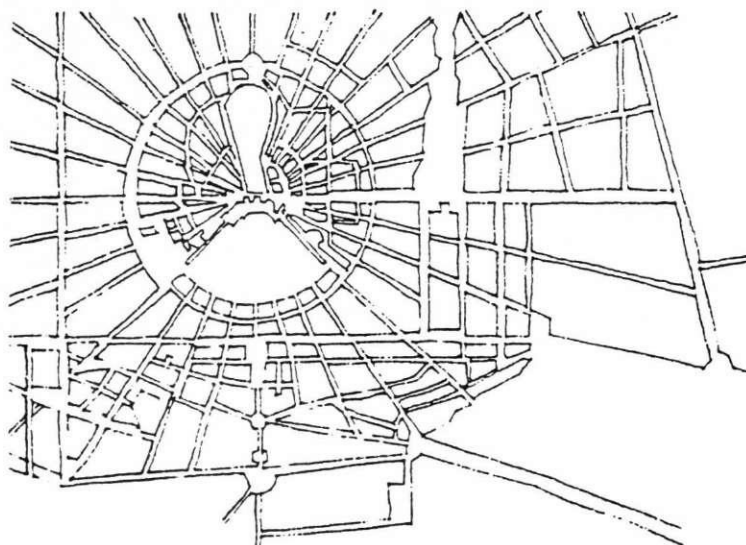
På 1700-talet började forskarna inse att historien inte kan tolkas enbart som en jämn utveckling mot allt bättre tider. Upptäcktsresor i andra världsdelar uppdagade bevis på urgamla kulturer, som framstod som oförklarliga utifrån den jämna historiska utvecklingens modell.

Imponerande, exotiska byggnadsverk dokumenterades till exempel i den populära boken *Entwurf einer historischen Architektur* (1721) av Bernhard Fischer von Erlach. Här beskrevs i 86 teckningar fantastiska och väldiga byggnadsverk från bland annat Assyrien, Egypten, Kina, Japan och den muslimska världen.

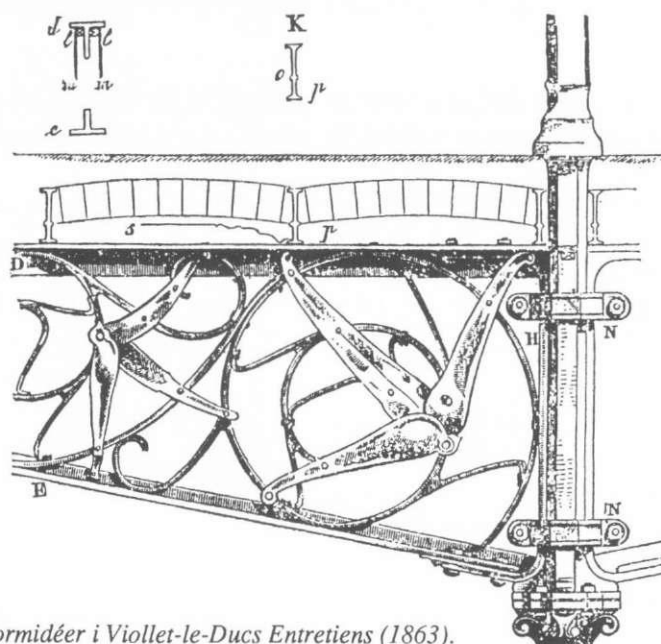
En ny tankemodell avsedd att inrymma både europeiska och främmande kulturer från olika perioder framställdes år 1791 av Johann Gottfried Herder i boken *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Där framförde Herder idén att historien bör indelas i epoker eller "kulturer". Dessa kulturer liknar levande varelser i det att de uppstår, växer, blomstrar, förvissnar och dör.

Herders modell blev mycket uppmärksammanad men väckte även kritik. Man påvisade att många kulturer uppvisar avvikelser från Herders modell. För att avhjälpa detta utvecklade G F W Hegel en modell över den dialektiska processen genom tes och antites till syntes.

Idén om kulturella cykler innebar för arkitekturforskningen att man började studera även gotiken och regionala traditioner. Viktiga apologier för gotiken var J W von Goethes *Vom Deutschen Baukunst* (1772), samt A W N Pugins *Contrasts* (1836).

Figur 5. Karlsruhe, 1700-talet. Efter Maula, sid 47.

Figur 6. Nya formidéer i Viollet-le-Ducs *Entretiens* (1863).

Hegel hävdade, att alla konstarter och kulturformer borde studeras i ett sammanhang, eftersom de gemensamt återspeglar tidens anda, dess *Zeitgeist*. Tanken mottogs med entusiasm av många konsthistoriker, till exempel av Jacob Burckhardt i *Kulturen i renässansens Italien* (1860).

Herders och Hegels arbete gjorde det nödvändigt att omdana de logiska relationerna mellan arkitektens historia och den normativa teorin för samtidens byggande. Deras inre logik kom att bestämmas på olika sätt.

Man kan dels tala om en eklektisk metod – att endast kopiera gamla byggnader och byggnadselement. Ett mera ambitiöst alternativ är att förut-sätta en ny arkitekturstil för varje kulturkrets och för varje generation. Så utropade Eugène Viollet-le-Duc i boken *Entretiens sur l'Architecture* (1863, sid 446): "Måste vårt nittonde sekel passera utan en egen arkitektur? Vårt tidevarv, som är så rikt i uppfinningar och livskraft – skall det lämna efter sig endast efterapningar och karaktärlösa stilblandningar?"

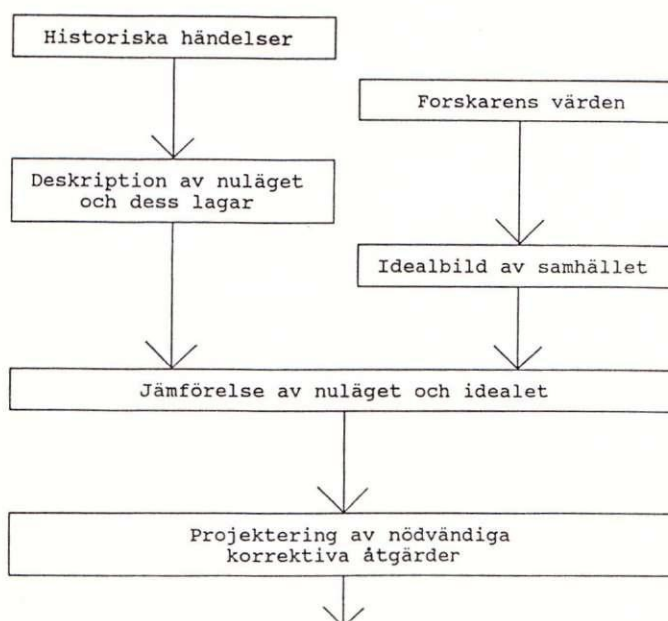
Viollet-le-Duc försökte sig själv på den för en enda människa övermäktiga uppgiften att skapa en självständig byggnadsstil (figur 6). Men han gav ändå impulser åt efterkommande generationer av arkitekter. Hans idéer kom att påverka utvecklingen, både jugendstilen och funktionalismen.

Positivismen

I likhet med utvecklingen inom naturvetenskapen kom de kausala förklaringsmodellerna att tillämpas inom historieskrivningen på 1800-talet. Banbrytare var Auguste Comte som ville skapa en "socialfysik" med vil-

ken man kunde utforska "samhällsmaskineriets" lagar. Dessa lagar skulle sedan användas som underlag för prognoser om samhällets utveckling (se figur 7).

Den kausala förklaringsmodellen tillämpades även inom estetiken, först av Charles Sainte-Beuve och Hippolyte Taine. Den sistnämnde menade att en konstnärs verksamhet borde ses som en följd av hans ras, miljö och tid. Karl Marx å sin sida framhävde den ekonomiska äganderättens och samhällets maktstrukturers inverkan på kulturens andliga former.

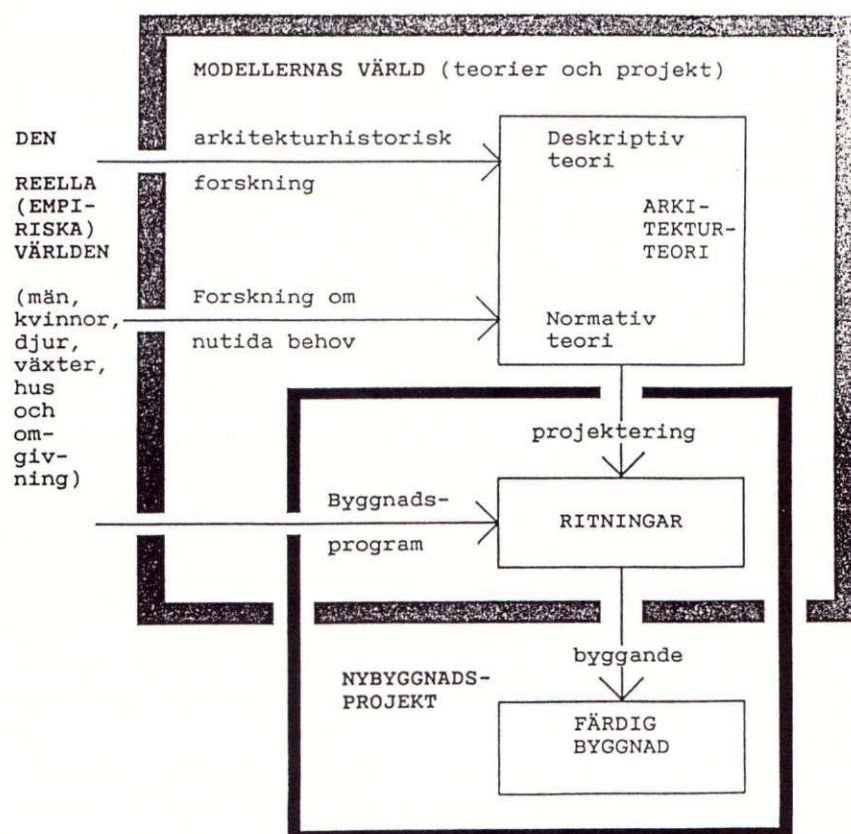
Figur 7. Filosofin i den positivistiska forskningen.

Stadsplaneringen sågs på 1800-talet oftast som ett botemedel för samhällets sociala missförhållanden. Förslag i den riktningen gjordes till exempel av Charles Fourier (1822) och J-P Godin (1870). Man grundade experimentella bostads- och industrisamfund, som dock misslyckades bland annat av administrativa skäl. Man började så småningom inse att samhällets problem knappast kunde avhjälpas utan genomgripande politiska omvälvningar.

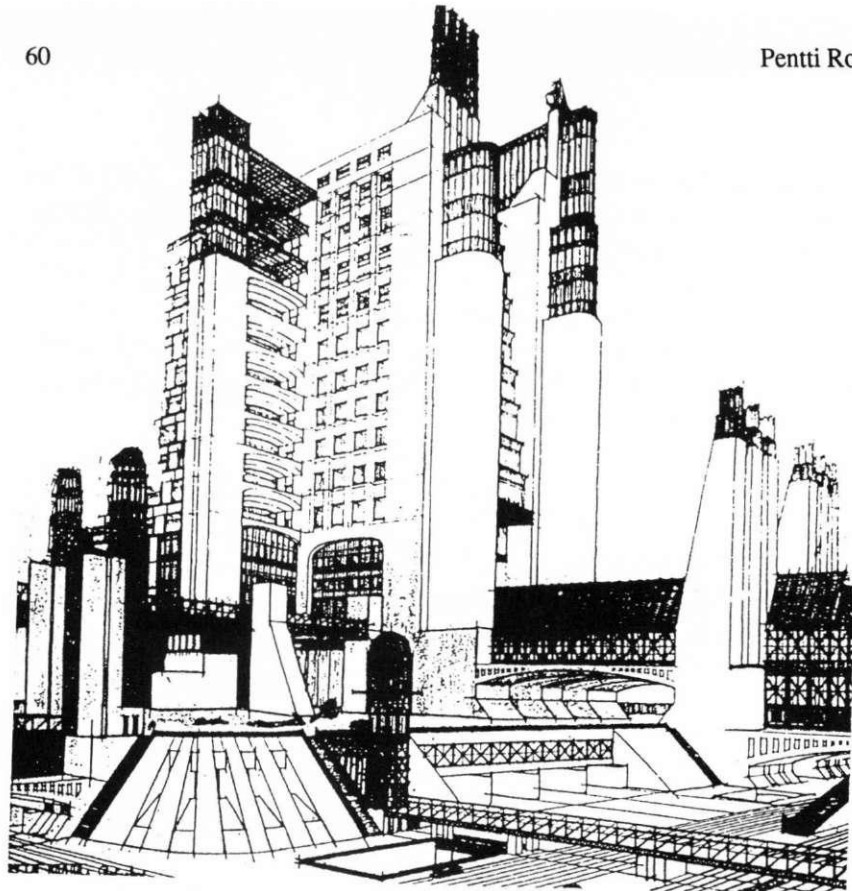
Utifrån den kausala förklaringsmodellen började man inom arkitekturhistorien beakta fler och fler faktorer som inverkar på byggandet. Banister Fletcher baserade till exempel sin teori om arkitekturens utveckling på sex omständigheter: geografiska förhållanden, geologiska förhållanden, klimat, religion, sociala förhållanden och politiska händelser.

Den positivistiska forskningsmetoden uppvisade emellertid många brister, speciellt vad gällde samhälleliga och humanistiska problem. Man trodde emellertid fortfarande att detta berodde på samhällets komplexitet och att de teoretiska problemen med tiden skulle kunna avhjälpas. Man kunde ju hänvisa till strålande framgångar på andra forskningsområden, bland annat inom byggnadsfysiken och byggnadsmekniken. Den konstruktionsteori som hade utvecklats av forskare som familjen Bernoulli, Euler, Coulomb och Navier klarade de problem som ställdes av de nya byggnadsuppgifterna och av nya material som stål och armerad betong.

På 1800-talet hade hållfasthetsläran nått långt i axiomatisk uppbyggnad och precision. Den hade nått de mål som René Descartes 1637 hade ställt upp för en vetenskap. Jämfört med denna förebild tedde sig många av arkitekturskolornas teorier hopplöst föråldrade. Väl medveten om detta presenterades 1863 ett förslag till en arkitekturforskningens positivistiska filosofi av Eugène Viollet-le-Duc.

Figur 8. Positivistisk teori och byggnadsprojektering.

Figur 9. Antonio Sant'Elia fantasier år 1914.

Viollet ville med *Entretiens sur l'Architecture* skapa en axiomatisk arkitekturteori analog med den euklidiska geometrin. Han ville formulera sina grundteser som axiom. Från dessa skulle man sedan kunna härleda den estetiska konstens alla regler. ”Det som vi kallar för god smak är endast byggnadsstrukturens och dimensionernas förnuftighet, som vi omedvetet uppfattar” förkunnade han (sid 29).

”Inom arkitekturen skall sanningen komma fram på två sätt. För det första skall man troget följa byggnadsprogrammet, och för det andra skall byggnadsmaterial användas enligt dess natur och egenskaper. Från dessa två grundprinciper följer sedan alla konstnärliga regel, som till exempel symmetrin och dekorationen” (sid 448).

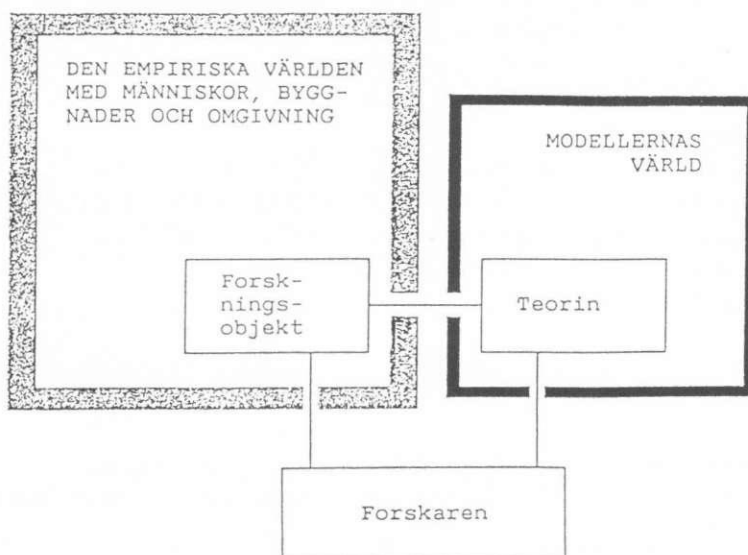
Viollet-le-Ducs tanke var, att arkitekturens historiska forskning skulle medverka till att skapa en ny arkitekturteori, som sedan skulle tillämpas direkt i byggandets praktik (se figur 8). Den historiska forskningens uppgift var att utröna de orsaksförbindelser som påverkat tidigare epokers arkitektur; dessutom skulle forskaren utreda de dagsaktuella behoven och villkoren och därefter förena allt detta till en teori för sin egen tid. På detta sätt skulle forskningen garantera byggandets kvalitet och en önskvärd utveckling av arkitekturen.

Några drev tanken ännu ett steg vidare och menade att forskning skulle kunna helt ersätta arkitekturens traditioner. Detta framhövdes av några av de första funktionalisterna, bland andra Antonio Sant'Elia (1914): "Den moderna arkitekturen kan ej låta sig bindas av historisk kontinuitet. Den skall bli lika ny som vår känsla och vår historiska situation."

Sant'Elia's revolt bör ses mot det faktum att den rådande Beaux-arts-traditionen inte motsvarade samhällets krav. Man ville inleda en ny paradigm (figur 9).

Man kan ej förneka att den analytiska, positivistiska filosofin hade positiva effekter inom byggnadsforskningens tekniska område. Men i dag är det lätt att se att den också har inneburit nackdelar.

Ett påtagligt problem är den positivistiska principen att sträva till en teori som sedan kan tillämpas i så många fall som möjligt. Teorin bör vara all-

Figur 10. Forskarens värld enligt positivismen.

mängiltig. Enligt den positivistiska doktrinen åstadkommes detta genom att forskaren utesluter subjektiva värderingar från teorin och undviker personliga relationer med forskningens objekt (figur 10).

Att eliminera värderingar går nog bra när man forskar om objektivt mätbara objekt. Men när man studerar det som har nära kontakt med det mänskliga livet kan en reducering av de subjektiva faktorerna komma att leda till mycket missvisande resultat.

Detta har man försökt bota med nya forskningsfilosofier, framför allt med den dialektiska materialismen, fenomenologin, existentialismen och hermeneutiken.

Att leva historiskt

Jag har ovan jämfört olika tiders uppfattningar om historiens betydelse för den verksamma människan.

Forskarna inom den allmänna historien tycks nu mindre än tidigare sysselsätta sig med härskarnas, regeringarnas och arméernas strapatser, däremot mer med de vanliga människornas levnad och vanor. Den nya historieforskningen kan kanske hjälpa medborgarna när de försöker få sin röst hörd i politiska sammanhang.

Erfarenheter från politiken och likväl arkitekturen visar, att ingendera av dem bör överlämnas enbart åt specialister. Det behövs samarbete mellan alla berörda parter. Brukarna måste integreras i forskningen och projekteringen.

Deltagande projektering är en metodik som numera ofta används för att organisera samarbetet mellan brukare och projektörer. För att uppnå goda resultat och för att säkra resultatens dokumentation är det bra att foga in forskning i processen, kanske med metoder som lånas från sociologins aktionsforskning.

Hurudan skulle teorins roll kunna bli i en deltagande projekteringsprocess? Det bör förväntas att arkitekten använder teorin som grund för sina förslag. I detta fall är det kanske till och med lämpligt att teorin är "objektivistisk" och undviker värderingar – eftersom teorin då ej kan överskugga de värderingar som de berörda själva bör utveckla i processen.

Litteratur

- Burckhardt, Jacob (1860): *Die Kultur der Renaissance in Italien*.
 Fletcher, Banister (1896): *A history of architecture on the comparative method*. Batsford, London.
 Maula, Jere (1981): *Kaupunki teollistuvassa Euroopassa*. Tammerfors tekniska högskola. Avdelningen för arkitektur. Tammerfors.
 Sant'Elia, Antonio (1914): "Nuove Tendenze". Utställningskatalog. Famiglia Artistica, Milano.
 Semper, Gottfried (1860): *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Aesthetik*. Bruckmann, München.
 Taine, Hippolyte (1865) *Philosophie de l'art*.
 Viollet-le-Duc, Eugène (1863) *Entretiens sur l'Architecture*.
 Vitruvius (1914): *The ten books on architecture*. Översättning av M H Morgan.